

PEYGAMBER SONRASI HAYATA İNTİBAK VE İSLÂM TOPLUMUNDA YAŞANAN SÜREÇ

İsrafil BALCI*

ÖZET

Bu makalede Hz. Muhammed'in vefatı sonrası ortaya çıkan sorunlardan hilafet ve irtidat konusu ele alınarak bu iki meseleyle ilgili İslâm toplumunun peygamber sonrası yaşama intibakı sırasında geçirdiği süreç incelenmiştir. Bu çerçevede hilafet meselesinde daha çok kabileler arası dengeler ve Cahiliye döneminin kalıntısı olan kabile asabiyeti gibi unsurların etkili olduğu görülürken, irtidat olayında dini kaygıların yanı sıra daha çok ekonomik merkezli hesapların ve yorum farklılıklarının etkili olduğu görülmektedir. Sonuçta biraz sıkıntılı ve çalkantılı da olsa Müslümanların sorunların üstesinden geldiğine ve kendi çözümlerini kendilerinin ürettiğine işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Bekir, intibak, ridde, halifelik, isyan

ABSTRACT

The Adaptation to the Life after the Death of the Prophet Muhammad And the Style of Life in Muslim Community

This article addresses the question of caliphate and apostasy that arose after the death of the Prophet Muhammad and discusses the process of the Muslim community's adaptation to the post-Prophetic life. While the intertribal rivalry and pre-Islamic tribal fanaticism played a devastating part as to the matter of caliphate, beside religious concerns, economic factors and conflicting interpretations of Islam had a decisive influence on the rise of apostatic movements. Although Muslim community passed through a distressed and difficult process, they managed to solve their problems and adapt themselves to the new life.

Key Words: Abû Bakr, adaptation, apostasy, caliphate, rebellion

I

Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte derin bir sarsıntı geçiren İslâm toplumunun peygamber sonrası hayata intibakı anlaşıldığı kadarıyla pek kolay olmamıştır. Özellikle vefatın hemen ardından Müslümanların başta hilafet meselesi olmak üzere birtakım problemlerle karşı karşıya kalmaları ve bu problemlerin çözümünde yaşanan görüş ayrılıkları bunu göstermektedir. İslâm toplumunun bir bölümünü oluşturan Ensâr, Hz. Peygamber vefat edince hilafet konusunu görüşmek için kendi arasında Sakîfetü Benî Sâide'de hemen bir toplantı yapmıştı. Onların girişimini haber alan Muhacirlerden bir gurup da bu

* Yrd. Doç. Dr., Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, **email:** israfilbalci@hotmail.com

toplantıya katılmıştı.¹ Hz. Peygamber'in yerine geçecek kişinin, Ensâr kendi arasından, Muhacirler de kendi aralarından olmasını istiyordu. Bu mesele karşılıklı müzakerelerden sonra çözüme kavuşturulmuş gibi gözükse de, tartışma ne bu toplantıda ne de bundan sonraki süreçte bitmiştir. Bu meselenin bir şekilde halledilmesinden sonra başta ridde savaşları olmak üzere bir dizi yeni sorunlar ortaya çıktı. Bu sorunlarla birlikte İslâm toplumu bir bakıma bir geçiş süreci yaşadı. Henüz yeni halife seçilen Hz. Ebû Bekir yaşanan problemler karşısında aldığı kararlarla bir bakıma peygamber sonrası hayata intibak sürecinde önemli bir rol oynadı ve adeta köprü görevi gördü. Onun kararlılığı ve gayretleriyle mevcut problemler bir bir halledilirken bir anlık bozulan dengeler tekrar yerli yerine oturtuldu ve İslâm toplumu önemli bir badireyi atlatmış oldu. Bu çalışma İslâm toplumunun peygamber sonrası hayatta karşılaştığı sorunlardan hilafet meselesi ve ridde savaşlarıyla ilintili olan sorunları irdeleyerek bunların arka planını ortaya koymayı hedeflemektedir.

II

Hz. Peygamberin vefatının ardından Ensâr'ın halife seçimi için oldukça aceleci davrandığı görülür. Vâkıdı, bu aceleciliğin hilafetin Kureyş veya Hâşimilerden birisinin eline geçeceği endişesinden kaynaklandığını söyler.² Ancak Muhacirler de onların aceleciliğinden geri kalmamışlardır. Müzakerelerde gündeme getirilen hususlar ve ortaya atılan gerekçeler her iki tarafın konu ile ilgili tutumunu ortaya koymasından dikkat çekicidir. Her şeyden önce Hz. Peygamber'in teşhiz ve tekfini dururken Müslümanların onun yerine geçmek için bir bakıma yarış içine girmeleri düşündürücüdür. Ancak her iki tarafın da kendilerine göre haklı nedenlerinin olduğunu ya da olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Özellikle Ensâr'ın aceleci davranmasının kendileri açısından özel hassasiyeti söz konusuydu. Zira onlar bu işin, Muhacirlerin eline geçmesi durumunda bir daha kendilerine bırakılmayacağını farkındaydılar. Nitekim bu endişe gerçek olmuş ve Ensâr bir daha bu meselede hak iddia edemediği gibi, görmezlikten de gelinmiştir. Muhtemelen hilafeti ele geçirmeye yönelik inançlarını kaybettikleri için bir daha da böyle bir girişimde bulunma gereği duymamışlardır.

Ensâr'ın sözcüsü Sâbit b. Kays Hz. Peygamberi koruduklarını, İslâm'ı yayma konusunda üstünlüklerinin bulunduğunu, peygambe-

¹ Vâkıdı, Ebû Abdırrahmân b. Ömer (207/882), *Kitâbu'r-Ridde ve Nebzetun min Futûhi'l-Irak*, nşr. M. Hamidullah, Paris, 1989, 21-30; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276-889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, Thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire, 1967-1387, 12-14 (Not: Kullandığımız baskının 14. sayfası, I. ciltte olması gerekirken II. ciltte yer almıştır.); Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1993, II, 1103-1113.

² Vâkıdı, 19.

rin on yıldan fazla Mekke'de kalmasına rağmen kavminden çok az sayıda insanın ona inandığını, ona inanların ise onu koruyamadıklarını, peygamberi kendilerinin koruduğunu, Arap kabilelerinin kendileri sayesinde isteyerek veya istemeyerek itaat etmek zorunda kaldıklarını hatırlatarak başkanlığın kendilerine ait olduğunu savunmuştu.³ Ensâr'ın gerekçelerini duyan Hz. Ömer, daha sonraki dönemde bu olayla ilgili bir konuşmasında, "Ben onların bizim hakkımızı gasp edip halifelîği bizden almak fikrinde olduklarını anladım."⁴ diye söz edecektir. Bu sözler karşılıklı olarak hilafetle ilgili her iki tarafın tutumunu anlatır gibidir.

Toplantıda Hazreçli Sa'd b. Ubâde'nin başkan seçilmesi kararlaştırılınca, Evsliler Hazreçli bir başkana sıcak bakmamış olacaklar ki, kendileri de bu işin üstesinden gelemeyeceklerini görünce, çareyi Muhacirlere haber vermekte bulmuşlardır. Onlara haber getiren Uveym b. Sa'd ile Ma'an b. Adî'nin Evs kabilesinden olması⁵ tesadüf değildi. Yine toplantı sırasında Ensâr'ın kendi içerisinde birtakım görüş ayrılıkları yaşandığı görülmektedir. Nitekim içlerinden birisi Muhacirleri kast ederek, "Şayet onlar [Bizler muhacirleriz, peygamberin ilk arkadaşlarıyız, ayrıca onun kavmi ve yakınlarıyız, o öldükten sonra hangi hakla bizimle emirlik için mücadele ediyorsunuz?] derlerse ne cevap vereceğiz?" diye bir görüş ortaya atmıştır. Bu sözlerden hoşlanmayan Sa'd b. Ubâde 'bu ilk çözülmüştür' yorumunu yapmıştır.⁶ Anlaşılan Ensâr bu meseleye Muhacirleri dahil etmeden çözmek isterken kendi içerisinde görüş ayrılığı yaşayacağını hesaba katmamıştır. Dolayısıyla birtakım siyasi ve kabilevi duygular ön plana çıkarılarak bir bakıma Cahiliye dönemine ait törpülenmiş anlayışlar hemen gün yüzüne çıkmıştır.

Muhacirlere haber verilince Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah bu toplantıya katılmamışlardır. Vâkîdî, Muhacirlerden bir gurubun da onlarla birlikte toplantıya katıldığını söyler.⁷ Hâşimîler Hz. Peygamber'in teçhiz ve tekfin işiyle uğraştıklarından, Emevî ileri gelenleri ise değişik yerlerde görevli bulduklarından hilafet müzakerelerinde yoksular.⁸ Muhacirler toplantı yerine giderken yolda rastladıkları birisi onlara 'boşuna gitmeyin, maksadınıza eremeyeceksiniz' diye uyarıda bulunarak bir bakıma Ensâr'ın bu konudaki ısrarını hatırlattı. Ancak her şeye rağmen onlar toplantı yeri-

³ Vâkîdî, 21; İbn Kuteybe, I, 13; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/992), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, t.y., III, 207-208.

⁴ Taberî, III, 200.

⁵ Taberî, III, 201.

⁶ Taberî, III, 208.

⁷ Vâkîdî, 22.

⁸ İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, 223.

ne gittiler.⁹ Ardından Ümeyye oğulları gelişmeleri öğrenince görev yerlerini bırakıp Medine'ye geldiler ve hilafet meselesine müdahale etmeye çalıştılar.

Hız. Ebû Bekir, Muhacirler adına söz alarak Ensâr'ın İslâm'a olan hizmetlerini ve bu konudaki faziletlerini hiç kimsenin inkâr edemeyeceğini söyledi. Peşinden kendi gerekçelerini sıralayarak Hız. Muhammed'in kendileri arasından çıktığını, onun yerini alacak kişinin onun soyundan birisinin olması gerektiğini ve bu konuda kendilerinin daha öncelikli olduğunu söyledi. Bir bakıma hilafetle nübüvvet arasında nesebî bir ilinti kurarak diğer gerekçeleri de sıraladı ve konuşmasını tamamladı.¹⁰ Onun sözlerinden sonra Ensâr'a geçmek üzere olan hilafet yavaş yavaş Muhacirler lehine döndü.¹¹ Bu gelişme üzerine Ensâr'dan Hubâb b. Münzîr, "Aranızdan başkan seçerek onları (Muhacirleri) hâkimiyetiniz altına alın. Çünkü onlar sizin gölgenizde ve sizin yurduzdadırlar. Ne kadar cesaretli olsalar da kimse size güç yetiremez. Herkes sizin fikirlerinize göre davranmak zorundadır. Sayınız çok ve güçlüsünüz." gibi sözler sarf etti.¹² Ensâr'ın Muhacirlere bakışını yansıtmaya açısından bu sözler ilginçtir. Bir bakıma onlar kendilerini asli unsur görüp yurtlarına sığınmış olanların himayesine girmek istememişlerdi. Buna mukabil Muhacirler de peygamber ile nesebi bir ilinti kurarak buradan kendilerine paye çıkarmaya çalıştılar. Oysa Kur'an'ın ifadesiyle 'Mü'minler kardeşi'¹³ ve eşit statüde olmaları gerekmez miydi? M. S. Hatiboğlu'nun ifadesiyle 'Cahiliye devri kahramanlarının yerine, bu defa Hız. Peygamber'in sülâlesini koyma gayreti almıştı.'¹⁴ Nitekim Hız. Ömer Araplar'ın ancak Kureyşli bir başkan etrafında toplanacaklarını söyleyerek bir bakıma öncelikli olduklarını dile getirdi. Ardından Hız. Peygamberin de Kureyşli olduğuna, kendilerinin onun akraba ve aşiretinden olduklarına vurgu yaptı. Böylece Muhacirler kendi gerekçelerini kuvvetlendirmek için hilafetin Kureyşliliği meselesini gündeme getirerek bir bakıma meşru zemin sağlamaya çalıştılar.¹⁵ Oysa şayet böyle bir söz söylenmişse bundan Ensâr'ın haberinin olmaması düşünülebilir mi? Anlaşılan siyasal hesaplar için yeri geldiği zaman dini söylem kullanılarak hedefe varılmak istenmiştir. Hatta Hız. Ömer daha da ileri gi-

⁹ Taberî, III, 208.

¹⁰ Vâkıdî, 23; İbn Kuteybe, I, 13.

¹¹ Mehmet Ali Kapar, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, Beyan yayınları, İstanbul 1998, 41.

¹² Taberî, III, 209.

¹³ Hucûrât 49/10.

¹⁴ Mehmed Said Hatiboğlu, "Hız. Peygamber'e Nesebî Yakınlığın Değeri", *İslâmiyât*, c: 6, sayı: 3, (Temmuz-Eylül), 2003, 10.

¹⁵ Vâkıdî, 26; Taberî, III, 201; Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih el-Endelûsî (327/9397), *Kitâbu'l-İkdi'l-Ferid*, nşr. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zebn ve İbrahim el-Ebyârî, Mektebetü'n-Nehdati el-Mısriyye, Kahire, 1962, IV, 258.

derek Hz. Peygamber'in yerine geçecek başkanlık için kendileriyle ancak davası bâtil ve yanlış delile dayananların ya da günaha girmekten kaçınmayanların mücadele edebileceğini söyledi.¹⁶ Bu toplantıda gündeme getirilen Hz. Peygambere nesebi yakınlık daha sonraki dönemlerde artarak farklı bir boyutta gelişti ve bir bakıma İslâm dünyasında çeşitli ayrılıkların yaşanmasına dayanak teşkil etti. Hadisenin bu boyutuna dikkat çeken Hatiboğlu 'Peygamber, kimseden görmediği zulmü kendi kabilesi Kureyş'ten gördü'¹⁷ yorumunu yaparak olayın yanlışlığına işaret etmiştir. Görünen o ki, kökleşmiş Cahiliye kalıntısı olan asabiyet peygamberin vefatından hemen sonra kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır.

Hubâb b. Münzîr, Ensâr mensuplarına seslenerek "Onlar sizin emirlik hissenizi elinizden alıyorlar. Sizin isteklerinizi kabul etmedikleri takdirde onları yurdunuzdan kovun. Onları kendi hükümünüz altına alın. Emirlik onlardan daha çok sizin hakkınızdır. Yemin olsun istediğiniz takdirde onları kuzu gibi itaat ettiririm." diye sözler sarf etti. Müzakereler giderek alevlenince Ensâr'dan Beşîr b. Sa'd araya girerek kendilerinin Allah rızası için mücadele ettiklerini hatırlattı, bu işte Hz. Muhammed'in akrabaları olan Kureyş'in önceliğinin olduğunu söyledi.¹⁸ Ardından Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'e 'uzat elini sana biat edeyim' diye ortaya atılıp bir anlamda tartışmanın seyrini değiştirdi ve orada bulunanların çoğunun Hz. Ebû Bekir'e biat etmelerinin önünü açtı.¹⁹ Onun peşinden Ensâr'dan Beşîr b. Sa'd da biate katıldı, ancak bu tercihiyle o, Ensâr mensuplarınca amcasının oğlu Sa'd b. Ubâde'nin emirliğini kıskanmakla suçlandı.²⁰ Daha sonra Evsli Üseyd b. Hudayr söze girerek Hazreçlilerin başkanlığı aldıkları takdirde bir daha bunu kimseye kaptırmayacaklarını söyleyip aşiret mensuplarına Hz. Ebû Bekir'e biat etmelerini önerdi.²¹ O günkü biati anlatan Hz. Ömer, 'Biz Sa'd'ı çiğneyip geçtik' ifadelerini kullanmaktadır. Taberî daha sonra bu olayı değerlendiren Hz. Ömer'e ait şu ifadeleri aktarmaktadır: "Biz ortaya çıkan bu ihtilaf nedeniyle Ebû Bekir'e biatten daha ciddi bir çözüm bulamadık. Ancak halk dağıldıktan sonra Esnâr'ın Sa'd'a biat etmesinden endişeliydik. Bu durumda biz ya istemeyerek de olsa onların seçtiği şahsa biat edecektik, ya da muhalefet edip Müslümanlar arasında fitnenin çıkmasıyla karşı karşıya kalacaktık."²² Gerek bu sözler ve gerekse müzakerelerde her iki tarafın takındığı tutum hilafet müzakerelerinin pek de kolay geçmediğini göstermektedir.

¹⁶ Taberî, III, 209.

¹⁷ Hatiboğlu, *Hz. Peygamber'e Nesebi Yakınlık*, 11.

¹⁸ Vâkıdî, 24, 25; Taberî, III, 209.

¹⁹ Vâkıdî, 26; İbn Kuteybe, I, 16.

²⁰ Vâkıdî, 27.

²¹ Taberî, III, 209.

²² Taberî, III, 201.

Hâşimîler, Sakîfe toplantısının ardından ertesi gün yapılan genel biate de katılmadı. Onların yanı sıra Zübeyr b. Avvâm, Fadl b. Abbâs, Hâlid b. Sa'îd, Mikdâd b. Amr, Selmân el-Fârisî, Ebû Zer el-Çifârî, Ammâr b. Yâsir, Ubey b. Ka'b gibi bir çok tanınmış isim de biate iştirak etmedi.²³ Aynı şekilde Sa'd b. Ubâde'yi destekleyen Ensar kanadı da biate yanaşmadı. Bazı kişiler Sa'd'ı ikna etmek isteyenince o şu karşılığı verdi: 'Bilmiş olun ki, çantamdaki oklarla sizi vurmaktan ve oklarım tükenmeden, süngümün ucunu kana boyamadan, elimdeki kılıcımla sizi vurmaktan, kavmimden bana itaat edenlerle size karşı savaşmadan asla biat etmem.' Onun bu tutumu Hz. Ebû Bekir'e söylendiği zaman Hz. Ömer, biat ettirmeden peşinin bırakılmamasını istedi. Ancak Beşîr b. Sa'd araya girerek üzerine gidilmemesini önerdi.²⁴ Sa'd, Medine'den ayrılıncaya kadar Hz. Ebû Bekir'e biat etmediği gibi topluma da karışmadı. Hatta Hac ibadeti dahil Cuma ve vakit namazlarına bile gitmedi. Hz. Ömer zamanında Şam'a göç ederek burada vefat etti.²⁵ Medine'de bulunduğu sırada zaman zaman Hz. Ebû Bekir'i kendi emîrliğini kıskanmakla suçladığı söylenir.²⁶

Hâşimîler, bir süre Hz. Ebû Bekir'e muhalefeti sürdürdüler. Hz. Ali biat edinceye kadar onlardan kimse biat etmedi.²⁷ Bu süre içerisinde taraflar arasında belli bir gerilimin yaşandığı anlaşılmaktadır.²⁸ Nitekim Hz. Ali biat etmeye karar verdiği zaman Hz. Ebû Bekir'e haber gönderip yanına davet etmiş ancak Hz. Ömer'in gelmesini istememiştir. Hz. Ömer ise Hâşimîlerin bir kötülük yapabilecekleri ihtimaline karşı Hz. Ebû Bekir'e yalnız gitmemesini önermiştir. Neticede Hz. Ebû Bekir gidince Hz. Ali ona şu serzenişte bulunmuştur: "Ey Ebû Bekir! Bizim sana biat etmeyişimiz senin faziletlerini ve Allah'ın sana ihsan ettiği hayrı kıskandığımızdan değildir. Biz, peygamberin halifesi olma hakkını kendimizde görüyor ve sizin bunu zorla almış olduğunuzu düşünüyoruz." Ardından kendisinin Hz. Peygambere olan yakınlığını hatırlatarak bu konudaki haklılığını dile getirmeye çalıştı.²⁹ Bu sözler Hz. Ali'nin ve onun şahsında Hâşimîler'in hilafetle ilgili düşüncelerini ve aynı zamanda biate yanaşmamalarının nedenini açıklar gibidir.

Hâşimîlerin muhalefet etmelerinde kendilerinin dikkate alınmalarının yanı sıra, Fedek arazisi meselesinin de etkili olduğu düşü-

²³ Vâkıdî, 21; İbn Kuteybe, I, 17-18; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Ca'fer (294/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, t.y., II, 142.

²⁴ İbn Kuteybe, I, 17; Taberî, III, 210.

²⁵ İbn Kuteybe, I, 17.

²⁶ Taberî, III, 210.

²⁷ Vâkıdî, 30; Taberî, III, 202.

²⁸ İbn Kuteybe, I, 18; Ya'kûbî, II, 126; İbn Abdirabbih, IV, 259-60.

²⁹ Taberî, III, 202.

nülebilir. Hatırlanacağı gibi Hz. Peygamber vefat edince Fatıma, Abbas ile birlikte gelip babasına ait olan Fedek arazisinin kendisine verilmesini istedi. Ancak Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'e ait olduğu söylenen 'Biz peygamberler miras bırakmayız bizim bıraktıklarımız sadakadır.'³⁰ sözüne atıfta bulunarak bu talebi reddetti. Halifenin bu tutumu Fatıma'yı küstürdü ve ölünceye kadar Hz. Ebû Bekir'le konuşmadı. Fatıma vefat ettiği zaman Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'e haber vermeden onu defnetti.³¹ Rivayetlere göre Hz. Ali ancak Fatıma'nın vefatından sonra halifeye biat etti. Kapat, Hz. Ali'nin eşi Fatıma'nın hatırı nedeniyle biatini geciktirdiğini söylemektedir.³²

Hâşimilerin yanı sıra Emevîler de, Hz. Ebû Bekir'e karşı muhalefet ettiler. Sarıçam, Hz. Peygamberin vefat etmesi üzerine Ebû Süfyan'ın Necran'daki valilik görevini³³ bırakıp Mekke'ye geldiğini ve eski mevkiini kazanmak için girişimde bulunduğunu, ancak bu arzusunu gerçekleştiremeyeceğini anlayınca Medine'ye gidip Hz. Ebû Bekir'e karşı Hâşimîler'i desteklediğini belirtmektedir.³⁴ Ebû Süfyan'a göre Muhammed'in yerine geçmek Abdimenâf oğullarının hakkıydı ve Emevîler ile Hâşimîler dururken sıradan bir kabile olan Teym oğullarından bir başkanın çıkması kabul edilemez bir durumdu. Ancak hilafetin kendilerine verilemeyeceğini bildiği için Hz. Ali vasıtasıyla Hâşimîleri kışkırtmaya çalıştı ve onlarla işbirliği yapmak istedi. Oysa öteden beri Emevîler ile Hâşimîler arasında ciddi bir çekişme ve rekabetin olduğu bilinmektedir.³⁵ Ancak hilafetin kendileri dışında birisinin eline geçmesi bu rekabetin geçici de olsa askıya alınmasını gerektirdi. Ebû Süfyan, Hz. Ali'ye "Halifelik niçin Kureyş'in küçük bir kolu olan bunların elinde kalsın? Sen arzu edersen ben bunların etrafını askerlerle kuşatırım." diye öneride bulundu. Ancak Hz. Ali'den istediği ilgiyi göremedi.³⁶ Hatiboğlu'nun deyişiyle Ebû Süfyan'a göre 'peygambere nesebi yakınlık özellikle iktidar mücadelelerinde haklılığın nedeni' sayılmıyordu.³⁷ Ebû Süfyan bütün ısrarına rağmen Hâşimîlerden umduğu ilgiyi görmeyince mevcut durumu şu sözlerle dile getirmiştir: "Ben bir duman görüyorum. Bu dumanı ancak kan söndürebilir. Ey Abdimenâf oğulları, nasıl oluyor da Ebû Bekir sizin

³⁰ İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübra*, Beyrut 1985, II, 314; Ya'kûbî, II, 127; Taberî, II, 202, 208.

³¹ Taberî, III, 202.

³² Kapat, 44.

³³ Belâzurî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (öl. 279/892), *Fütühu'l-Buldân (Ülkelerin Fethi)*, Türkçe çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, 150; İbn Abdırabbih, II, 51, V, 286.

³⁴ Sarıçam, 222.

³⁵ Takıyuddin el-Makrizî, "Ümeyye ve Haşim Oğulları Arasındaki Çekişme ve Anlaşmazlıklar", çev. Abdulhalik Bakır-İrfan Aycan, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2004, 117, 124; Sarıçam, ss., 88-124.

³⁶ Taberî, III, 202, 203; ayrıca bkn. Ya'kûbî, II, 126; Makrizî, 134.

³⁷ Hatiboğlu, Hz. *Peygamber'e Nesebi Yakınlık*, 12.

elinizden hilafeti alıyor? Ey zayıf sayılan ve aşağılanan Ali ve Abbâs neredesiniz? Ey Hasan'ın babası, uzat elini sana biat edeyim.”³⁸ Ebû Süfyan'ın Hâşimiler'le bu derece yakın işbirliğine girmek istemesinin nedeni önemli ölçüde eski kabilevi duyguları ön plana çıkarıp sıradan bir kabile olarak gördüğü Teym oğullarını ve onlardan çıkan halifeyi hazmedememesidir. Toplumun genelinin de kendisini kabul etmeyeceğini bildiği için zorunlu olarak Hâşimilerle işbirliği yapmak istemiştir.

Ümeyye oğullarından Hâlid b. Sa'îd ve Ebân b. Sa'îd gibi isimlerin de Hz. Ebû Bekir'e muhalefet etmelerinde Ebû Süfyan'a benzer bir tavır görülür.³⁹ Hâlid, Hz. Peygamber tarafından Yemen'e zekât amili olarak gönderilmişti.⁴⁰ Onun vefatını duyduğu zaman Medine'ye gelerek Hz. Ebû Bekir'e muhalefet etmişti. Hatta gelişmelerin seyrine göre tavır belirlemek için yaklaşık iki ay kadar beklemişti. Bu süre zarfında Hz. Ebû Bekir'e biat edenleri hem suçladı hem de aşağıladı. Hz. Ebû Bekir onu ve kendi kabilesinden olup görevlerini terk edenleri yerlerine göndermek isteyince halifeyi tanımadıkları için peygamberden sonra kimseye amillik yapmayacaklarını söyleyip emre uymadılar.⁴¹ O, Hz. Ali ve Hz. Osman gibi ileri gelenlerle görüşüp 'Ey Abdimenâf oğulları! Halifelik için sizden daha fazla hak iddia edecek kimse yoktur. Muhammed'in yerine geçmek sizin hakkınızdır.' gibi sözler söyledi. Ancak beklediği ilgiyi göremeyince, 'Ey Abdimenâf oğulları! Sizin hakkınız olan halifelige başkasının geçmesini içinize sindirdiniz.' diye eleştirdi. Hatta Hz. Ali'ye gelip 'Ey Hasan'ın babası! Ey Abdimenâf oğulları! Sizi yenerek mi halifeliği elinizden aldılar?' diye serzenişte bulundu. Ya'kübî onun biat etme teklifinde bulunduğunu, ancak Hz. Ali'nin bu teklifi kabul etmediğini söylemektedir.⁴²

Bu açık muhalefet karşısında Hz. Ebû Bekir genelde sessiz kalırken Hz. Ömer'in tepki göstermesi dikkat çekmektedir.⁴³ Oysa Hz. Ömer aynı tavrı takınan Ebû Süfyan'a karşı sessiz kalmış, hatta onun muhalefetine kırılması için 'müellefe-i kulüb'a verildiği gibi zekât mallarından ona bağış yapılmasını ve böylece muhalefetine önlenebileceğini önermiştir.⁴⁴ Halbuki 'muellefe-i kulüb'a bağış yapılmasına en çok karşı çıkanlardan birisi kendisidir. Yine o, biat etmek istemeyen Hz. Ali ve Sa'd b. Ubâde'ye karşı gerekirse cebir kullanmayı önerirken Ebû Süfyan'a karşı aynı sert tavrı takınmamış-

³⁸ Taberî, III, 203.

³⁹ Makrizî, 149.

⁴⁰ Belâzurî, *Fütûh*, 153.

⁴¹ İbn Sa'd, IV, 361; Makrizî, 149; Sarıçam, 227.

⁴² Ya'kübî, II, 126.

⁴³ Taberî, IV, 28.

⁴⁴ Bkn. Sarıçam, 226-27.

tır.⁴⁵ Bu durum kuşkusuz kişilerin toplumdaki statüleriyle yakından ilintilidir. Zira Ebû Süfyan'a bizzat Hz. Peygamber bile özel ilgi göstermişti. Hatta kendi halifelîği döneminde de Hz. Ömer onu davet ettiği zaman bizzat kendisi minder (*visâde*) uzatıp yanına oturtmuştu.⁴⁶ Siyaseten de olsa yumuşak davranılması Ebû Süfyan gibi önemli bir muhalefet cephesinin ortadan kalmasına zemin hazırlamıştır. Her ne kadar Hz. Ebû Bekir halkın desteğini almış olsa da arkasında güçlü bir kabile desteğinin bulunmadığını unutmamak gerekir. Dolayısıyla kendisine muhalif olanlara karşı daha yumuşak siyaset izlemesi mantıklı olanıydı. Onun bu uzlaşmacı tavrını Hâlid b. Sa'îd gibi açık muhalefet eden birisini komutanlıkla görevlendirmesinde ve Ebû Süfyan'ın oğlu Yezîd'i komutan atamasında görmek mümkündür.⁴⁷ Öte yandan Hz. Ömer, Ebû Süfyan'ın oğlu Yezîd'in komutan atanmasına karşı çıkmazken Hâlid b. Sa'îd'in komutan atanmasına da karşı çıkmıştır. Onun bu tutumu şüphesiz yukarıda dile getirilen toplumsal konumla yakından ilgilidir.⁴⁸ Görüldüğü kadarıyla Hz. Osman'ın dışında⁴⁹ Emevîler'in ileri gelenleri Hz. Ebû Bekir'e muhalefet ettiler. Ancak halifenin uzlaşmacı tutumu ve aynı zamanda muhtemelen girişilen muhalefetin toplumun geneli tarafından destek bulmaması gibi nedenler bu girişimi sonuçsuz bıraktı. Neticede halife Şam'a ordu gönderdiği zaman muhaliflerin bir çoğu görev alıp bu bölgede başarıyla mücadele ettiler.⁵⁰ Bizzat Ebû Süfyan'ın bölgede yapılan savaşlarda adı geçmektedir.⁵¹

Bütün muhalefetine rağmen isteğine ulaşamayan Ebû Süfyan, Hz. Osman halife olunca ona şunları söylemiştir: "Halifelik Teym ve Adiy'den sonra sana geçti. Onu top gibi yuvarla ve devletin ileri gelenlerini de Benû Ümeyye'den seç. Çünkü bu, (dünyevi bir) iktidardır. Bilemiyorum Cennet ve Cehennem var mıdır?" Ancak Hz. Osman onun sözlerine itibar etmeyip huzurundan kovdu.⁵² Makrizî'de yer alan mübalağalı bir kayıta, Hz. Osman halife olunca Ebû Süfyan'ın Uhud savaşında öldürülen Hz. Peygamber'in amcası Hamza'nın mezarına giderek saygısızca davrandığı ve "Ey Hamza! Dün bizimle uğruna savaştığın şeye bugün biz sahip olduk, halbuki biz hilafete Teym ve Adiy'den daha layık idik." dediği söylenir.⁵³ Ancak bu tür kayıtların fazla abartılı olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁵ İbn Kuteybe, I, 18.

⁴⁶ İbn Abdirabbih, I, 17.

⁴⁷ Taberî, III, 202.

⁴⁸ Yak'ubi, II, 133.

⁴⁹ İbn Kuteybe, I, 18.

⁵⁰ Makrizî, 150.

⁵¹ Bkn. Taberî, IV, 34.

⁵² Makrizî, 135.

⁵³ Makrizî, 158.

Emevîler'in, Hz. Ebû Bekir'e karşı birlikte hareket etme teklifine Hâşimîler'in sıcak bakmaması ilgi çekicidir. Oysa onların halifelik konusunda ciddi beklentilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber'in vefatına yakın zamanda Abbas, Hz. Ali'yi bir kenara çekip emirlik konusunda Hz. Peygamberin kendisine bir şey söyleyip söylemediğini sormuş, herhangi bir söz söylenmediğine dair cevabı alınca, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yanına gidip aynı soruyu onlara yöneltmiş, ancak onlardan da olumsuz cevap almıştır.⁵⁴ Hz. Peygamber vefat edince Abbas Hz. Ali'nin yanına gelip ona biat etmek istemiş ve şu sözleri söylemiştir: "Resulullah vefat etmiştir. Uzat elini sana biat edeyim, böylece insanlar Resulü Allah'ın amcası, onun kardeşinin oğluna biat etti der ve (sonra da) ehli beytin sana biat eder. Zira bu gibi işler geciktirmeye gelmez." Ali de ona "Bizden başka bu işe kim talip olabilir?" diye karşılık vermiştir. Ali'nin amcasına, 'Bu işe bizden başkası heveslenebilir mi? diye söylediği, Abbas'ın da ona 'Zannedirim heveslenenler olacak.' cevabını verdiği de söylenir.⁵⁵ Abbâs, biat etmek isteyince Hz. Ali ona Hâşimîler'i kast ederek 'Bizden başka kim bize biat eder?' diye karşılık verdiği ve teklifi geri çevirdiği belirtilmektedir.⁵⁶ Hâşimîler biat etmemelerine rağmen Emevîler gibi açık muhalefet yerine sessiz muhalefeti tercih etmişlerdir. Daha çok kendilerinin dikkate alınmamasıyla ilintili olduğu anlaşılan bu sessiz muhalefet görüldüğü kadarıyla geniş bir toplumsal destek bulmamıştır. Nitekim Hz. Ali yaklaşık altı ay kadar biatini geciktirince bazı kişiler tarafından eleştirildiği, hatta biat edince halkın bundan memnun olduğu belirtilmektedir.⁵⁷

Hz. Peygamber'in hastalığı sırada Hâşimîler'in reisi Abbâs b. Abdulmuttalib'in yeğeni Hz. Ali'ye gelip şunları söylediği aktarılır:⁵⁸

Üç gün sonra elinde sopa bulunan birisine itaat etmek zorunda kalacaksın. Ben Resulü Allah'ın yüzünde ölüm belirtileri görüyorum. Yanına gidelim ve yerine kimin geçeceğini öğrenelim. Şayet başkanlık bizde kalacaksa öğrenmiş oluruz. Aksi halde bu iş bize düşmeyecekse, bizim vasitamızla bir vasiyette bulunmuş olur." Ancak Hz. Ali "Hayır asla bunu yapmam. Yemin olsun o, bunu şimdi bize vermeyecek olursa, ileride hiç kimse bu işi bize vermez." dedi.

⁵⁴ İbn Kuteybe, I, 12; İbn Sa'd, II, 272.

⁵⁵ Makrizî, 152.

⁵⁶ İbn Kuteybe, I, 12.

⁵⁷ Taberî, III, 202.

⁵⁸ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî, (öl. 213/828), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa Sakkâ ve dğl. Beyrüt, t.y., IV, 304; Belazürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Hamidullah, Kahire 1959, II, 240; İbn Sa'd, II, 245; İbnü'l-Esîr, *İzzuddin Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed*, (öl.630/1312), *el-Kâmil fi Tarîh*, nşr. J. Tornberg, Beyrut, 1965-66, II, 321; Makrizî, 151.

Hız. Ebû Bekir'in halifelîği kesinleşince Abbas, Hız. Ali'nin yanına giderek, "Seni daha önce uyardım mıydım? Ey Ali!" sözleriyle onu azarladığı belirtilmektedir.⁵⁹ Her şeye rağmen Hız. Ali'nin hilafet konusunda Sa'd b. Ubâde gibi ısrarcı olmayıp aşırıya gitmemesi dikkat çekicidir. Kapat, onun bu tavrının Muhacirlerin bir kişi etrafında toplanmalarına zemin hazırladığını söylemektedir.⁶⁰ Öte yandan onların Emevîler'den gelen teklifi kabul etmemeleri kuşkusuz Hız. Ebû Bekir'in işini kolaylaştırmıştır. Bütün bu kayıtlardan Hâşimîler'in hilafet konusunda beklentilerinin olduğu ve Hız. Ebû Bekir'e biat etmemelerinde bu beklentinin gerçekleşmemesinin payı bulunduğu söylenebilir. Ancak onlar Ümeyye oğulları gibi ısrarcı davranmayıp muhtemel bir kargaşanın yaşanmasına fırsat vermemişlerdir.

Öte yandan Teym oğullarından bir başkanın çıkması, bazı kabileler tarafından da şaşkınlıkla karşılanmıştır. Hatta bizzat Hız. Ebû Bekir'in babası Ebû Kuhafe oğlunun Hız. Peygamber'in yerine halife seçildiğini duyduğu zaman inanası gelmemiş ve şaşkınlığını gizleyememiştir. Ardından hemen Abdimenâf ile Muğire oğullarının bu işe razı olup olmadıklarını sormuştur.⁶¹ Özellikle Ebû Süfyan'ın toplum nezdindeki konumu ve Ebû Kuhafe'nin ona bakışını ortaya koyması bakımından Makrizî, ilginç bir kayıt aktarmaktadır. Bu kayda göre Hız. Ebû Bekir, Ebû Süfyan ile birlikte Hac etmek için Mekke'ye geldiği zaman Hız. Ebû Bekir onunla yüksek sesle konuşunca, Ebû Kuhafe oğluna "Ey Ebû Bekir, sesini Harb'in oğluna karşı yükseltme" diye uyarıda bulunmuştur. Hız. Ebû Bekir ise babasına mecazi olarak Allah'ın İslâm'la birlikte eskiden yıkık olan evleri yaptığını, aynı zamanında Cahiliye döneminde mamur olan evleri de yıktığını söyledi ve Ebû Süfyan'ın evinin de yıkılan evleri arasında bulunduğunu ifade etti.⁶²

Hilafetle ilgili gelişmelerin başından itibaren Hız. Ömer ile Hız. Ebû Bekir arasında sıkı bir dayanışmanın olduğu dikkat çekmektedir. Belki de onlar peygambere yakınlıkları ve toplumdaki konumları nedeniyle bu konuda kendilerini söz sahibi ve belirleyici olarak görmekteydiler. Arap kabile geleneklerine göre yaşça da toplumun önde gelenleri arasındaydılar. Bu bağlamda Hız. Ali her ne kadar Hız. Peygamber'e yakın olsa da, yaşça kendilerinden küçüktü. Nitekim dile getirdiğimiz hususu teyit edecek nitelikte İbn Kuteybe ilginç bir kayıt aktarmaktadır. Bu kayda göre Hız. Ali, Hız. Ebû Bekir'e kendisini dikkate almamaları nedeniyle serzenişte bulundu. Ardından Saide oğulları gölgeliğinde Ensâr'a karşı gerekçeler sunup hilafeti onların elin-

⁵⁹ Belâzürî, *Ensâb*, II, 265.

⁶⁰ Bkn. Kapat, 44.

⁶¹ Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefa*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır 1952-1371, 72.

⁶² Makrizî, 134.

den aldıkları gibi, kendisi de Hz. Peygambere olan yakınlığını ve bu konudaki önceliğini dile getirip hak iddia edince, Ebû Ubeyde ona özetle şu karşılığı verdi: “Sen henüz yaşça küçüksün. Buradakiler kavminin yaşlılarıdır. Senin onlar kadar tecrüben yok. Bu işte seni Ebû Bekir’den daha kuvvetli görmüyorum. Bu işi sen ona bırak. Şayet yaşarsan ileride ilmin, faziletin, nesebin ve önceliğinle daha layık olursun.”⁶³ Bu sözlerden anlaşılacağı üzere Hz. Ali her ne kadar Hâşimilerin önde geleni konumundaysa da henüz yaş olarak küçük görülmüştür. Aynı şekilde Abbas da aşiretin lideriydi. Ancak Hz. Ali varken onun bu işe uygun olmayacağı ortadadır. Zira onun İslâm’a girişi çok daha sonra ve bu konuda Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir ile kıyaslanmayacak konumdadır. Muhtemelen bu nedenle Hz. Ömer, Ensâr’ın toplandığını öğrendiği zaman Hz. Ebû Bekir ile Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’a haber verirken Hz. Ali’ye bir şey söylememiştir. Oysa Hz. Ömer’in onu Hz. Peygamber’in cenazesinin yanından çağıracağı ve o sırada Hz. Ali’nin de orada bulunduğu belirtilmektedir. Onun ısrarla Hz. Ebû Bekir’i çağırıp Hz. Ali’ye haber vermemesi ve aynı şekilde Hz. Ebû Bekir’in de Hz. Ali’yi yanına almaması bir bakıma bilinçli bir davranış görüntüsü vermektedir. Nitekim bu haber vermeme nedeniyle Hz. Ali, daha sonra Hz. Ebû Bekir’e sitem edecektir.⁶⁴ Gerçi haber verilseydi cenazenin teçhiz tekfini gibi nazik bir durumda giderler miydi? Bu da ayrı bir konudur. Ancak varsayım üzerine yorum yapmanın yersiz olduğu ve sınırlarımızı aşacağı kanaatindeyiz. Buna ilaveten müzakerelerin yaşandığı gün ve o günün ertesindeki genel biat zamanında yine Hz. Ömer’in Hz. Ebû Bekir’e biat etmeleri için halkı teşvik ettiği ve bu konuda yoğun bir çaba sarf ettiği görülmektedir. Neticede onun gayretleriyle Müslümanların çoğu Hz. Ebû Bekir’e biat etmiştir.⁶⁵ Nitekim o, Mescitte yapılan genel biate katılan Araplar’ın kalabalık kitleler halinde gelip Hz. Ebû Bekir’e biat ettiklerini görünce şu ifadeyi kullanmaktadır: “Ben Eslemler’in biat etmek için geldiklerini görünce, maksada ereceğimiz kanaatine vardım.”⁶⁶

Hilafet tartışmaları nedeniyle yaşanan sıkıntılardan rahatsız olan bir kısım Müslümanlar “Keşke peygamber ölmeden biz ölseydik, çünkü ortaya çıkan fitneye karışmaktan çekiniyoruz.” diye memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Bazıları ise gerilimi Ensâr’a mal edip onları suçlu göstermiştir. Nitekim Sa’id b. Zeyd’den gelen bir kayıta şu ifadeler yer almaktadır: “Ebû Bekir’e biat etmeyenler oldu mu? Sorusuna dinden dönenler ve dönme eğilimde olanlar hariç herkes biat etti. Allah onları Ensâr’ın muhalefetinden korumamış

⁶³ İbn Kuteybe, I, 19.

⁶⁴ Bkn. Kapar, 43-44.

⁶⁵ İbn Kuteybe, I, 18; Taberî, III, 203.

⁶⁶ Taberî, III, 210.

olsaydı işin sonu çok daha vahim olurdu.”⁶⁷ Şayet bu kayıt doğruysa yaşanan sıkıntıların faturası deyim yerindeyse Ensâr’a çıkarılmıştır

Anlaşılan hilafetle ilgili tartışmalar daha sonra da zaman zaman gündeme gelmiştir. Örneğin Hz. Ömer döneminde bir Hac mevsimi sırasında ortalıkta dolaşan söylentilerden söz edilirken Abdurrahmân b. Avf, İbn Abbas’a şu bilgileri aktarmaktadır: [Ben birisinin ‘Mü’minlerin Emîri vefat ettiği zaman filan adama biât edeceğim’ diye söylediğini duydum. Bunun üzerine Mü’minlerin Emîri, ‘Yarın akşam halka bir konuşma yaparak halifeliği Müslümanların elinden gasp yoluyla almak isteyenlerden uzak durmaya çağıracağım.’] diye söylediğini aktarmaktadır. Neticede Hz. Ömer Medine’ye gelince minbere çıkıp Hz. Ebû Bekir’e hangi şartlarda biât edildiğinden söz etti ve konuşmasını şöyle sürdürdü: “Ben birisinin ‘Mü’minlerin Emîri ölürse falana biât edeceğim.’ diye söylediğini duydum. Aranızdan bir kısmınızın Ebû Bekir’e yapılan biâtin oldubittiye getirildiğini söylemesi sizi yanıltmasın. Gerçekten bu böyleydi, ancak Allah bunun zararından bizi korudu.”⁶⁸ Bu kayda göre Hz. Ömer döneminde de konu ile ilgili tartışma henüz bitmemiş gözükmemektedir.

Hz. Peygamberin vefatıyla birlikte Müslümanların bir geçiş süreci ve sarsıntı geçirdikleri anlatılırken Hz. Ömer’in Medine sokaklarında onun ölmeyip göklere yükseldiğini söylediğinden ve tekrar aralarına döneceğini haykırdığından söz edilir. Ardından Hz. Ebû Bekir’in Hz. Peygamber’in de bir insan olduğunu ve geçmiş peygamberlerin yaşayıp öldükleri gibi onun da aynı şekilde ölebileceğini hatırlatarak Hz. Ömer ve onun gibi düşünenleri sakinleştirici bir konuşma yaptığı aktarılır.⁶⁹ Özellikle Hz. Ömer’in tavrının kaynaklara yansıtıldığı şekliyle ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatindeyiz. Her şeyden önce akılcılığı ve gerçekçiliğiyle tanınan Hz. Ömer’in böylesine düşüncesizce ya da şuarsuzca hareket edebileceği pek olası gözükmemektedir. Hatta daha sonradan bir sohbet esnasında kendisine, o günkü tutumu hatırlatılınca şu ifadeleri kullandığı nakledilir: “Ben Allah Resulünün, hepimiz ölünceye kadar başımızda bulunarak işlerimizi

⁶⁷ Taberî, III, 201.

⁶⁸ Taberî, III, 200.

⁶⁹ Vâkıdî, 20-21; İbn Sa’d, II, 266, 267; Külaî, Ebû Rebî Suleymân b. Mûsâ, (öl.634/1237), *el-Hilâfetu’r-Râşide ve’l-Butûletu’l-Hâlide fi Hurûbi’r-Ridde*, nşr. Ahmed Ğanm, Kahire 1979, 33; Hz. Ebû Bekir halkı sakinleştirirken ölümsüzlüğün sadece Allah’a ait olduğunu, Hz. Peygamber’in ise bir insan olarak ölümlü olduğunu Kur’an’dan şu ayetleri okuyarak hatırlattı: “Sen de öleceksin onlar da ölecekler (Zümer 39/30); Senden önce hiç kimseye ebedî bir yaşam vermedik. Şimdi sen ölürsen onlar ebedî mi kalacaklar? Her nefis ölümü tadacaktır (Enbiyâ 21/34-35); Muhammed sadece bir elçidir. Ondandır önce de elçiler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür ya da öldürülürse siz okçelerinizin üzerine geriye mi döneceksiniz? (Bakara 2/144). (Not: Ayet mealleri, Süleyman Ateş’in *Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâlî*, (Yeni Ufuklar Neşriyat) adlı tercümesinden alınmıştır).

çekip-çevireceğini sanıyordum.”⁷⁰ Bu kayda göre sanki Hz. Ömer, Hz. Peygamber’in öleceğini bilmiyordu gibi bir sonuç çıkmaktadır. Acaba gerçekten Hz. Ömer böylesine bir söz söylemiş olabilir miydi? Ya da Resulüallah’ın ölümünü kabullenemeyerek böylesine düşüncesiz bir söz sarf edebilir miydi? Rivayetlere bakılırsa onun bu yönünü değil de aksine davrandığını destekleyecek kayıtlar bulunmaktadır. Her şeyden önce Hz. Peygamber’in ölümlü olduğuna dair Hz. Ebû Bekir’in hatırlattığı ayetlerden onun bihaber olması mümkün değildir. Zira Hz. Ömer en az Ebû Bekir kadar Kur’an’ı bilen ve anlayan bir insandır. Yansıtılan bu duruş daha ziyade bir bakıma klasik Hz. Ömer tiplemesi olarak⁷¹ ona yakıştırılan bir davranış biçimi görüntüsündedir. Nitekim bizzat kendisi daha sonraki bir konuşmasında o günkü tavrının ve söylediği sözlerin Bakara Suresinin 144. ayetinden kaynaklandığını dile getirmiştir.⁷² İşaret edilen ayet meali şöyledir: “*Muhammed sadece bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür ya da öldürülürse siz ökçelerinizin üzerine geriye mi döneceksiniz?* (Bakara 2/144).” Demek ki, Hz. Ömer peygamberin öleceğinin bilincinde bir insandır. Ayette de Hz. Peygamber’in ölümsüzlüğü değil bizzat öleceği açıkça belirtilmektedir. Buna göre Hz. Ömer genel kabulün aksine toplumu sakinleştiren bir rol oynamış olmalıdır. Dolayısıyla onun Resulüallah’ın vefat edeceğini bilmiyormuş ya da kabullenemiyormuş gibi gösterilmesinin yanlış olduğu kanaatindeyiz.

Bununla birlikte bazı kayıtlarda Araplar’ın peygamberin ölümsüz olduğunu tasavvur ettiklerine dair ifadeler bulunmaktadır. Nitekim bir kısım Araplar ‘Şayet Muhammed peygamber olsaydı vefat etmezdi.’⁷³ gibi sözler sarf etmişlerdir. Şayet bu tür kayıtlar doğruysa muhtemelen onun vefatıyla birlikte isyan etme eğiliminde olan kabileler bir bakıma kendi eylemlerine meşru bir zemin oluşturabilmek için bu tür bir söylem kullanmışlardır. Aksi halde aynı şekilde onların da peygamberin öleceğinden bihaber olabileceklerini kabul etmek makul değildir. Nitekim bu tür söylemleri kullanan kabilelerin irtidat ve isyan hadiselerinde başrolü oynadıkları görülür.⁷⁴ Buna karşın Esed oğullarından peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmış olan Tuleyha’nın yanında yer alan Gatafanlar’ın reisi Uyeyne b. Hısn ise, vaktiyle bu iki kabile arasındaki ittifakı hatırlatarak ‘Kendi anlaşmamız ve mütefikimiz olan kabilenin peygamberine tabi olmayı, Kureyşli peygambere tabi olmaya tercih ederim. Üstelik Muhammed ölmüştür. Tuleyha ise sağdır.’⁷⁵ sözleriyle meseleye daha değişik bir yaklaşım

⁷⁰ Taberî, III, 203.

⁷¹ Bkn. Mehmet Azimli, “Hz. Ömer’in Müslüman Oluşuyla İlgili Rivayete Farklı Bir Bakış,” *İslâmiyât*, c: 6, sayı: 1, (Ocak-Mart) 2003, 173.

⁷² Taberî, III, 203.

⁷³ Külaî, 37.

⁷⁴ Taberî, III, 255; Külaî, 33, 37.

⁷⁵ Taberî, III, 230.

getirmiştir. Anlaşılan zorunlu olarak Hz. Peygamber'e bağlı kalmak durumunda olan kabileler veya onların önderleri, onun vefatını bahane göstererek bu tür reaksiyonlarda bulunmuşlardır. Görünen o ki, Hz. Peygamber'in vefatına göndermede bulunup kendilerine dinî veya siyasî çıkar edinmek isteyenler ortaya çıkmıştır. İnsanların kafasını karıştıran söylemlerine karşı, Süheyl b. Amr gibi bazı samimi Müslümanlar Hz. Ebû Bekir'in sözlerinden alıntı yaparak Hz. Peygamberin bir insan olduğunu ve onun da ölebileceğini hatırlatmışlar ve toplumu sakinleştirmeye çalışmışlardır.⁷⁶

III

Hz. Peygamber vefat ettiği zaman Arap aşiretlerinin bir kısmı zekât vermek istemezken bir kısmı da dinden dönmüştü. Zekât vermek istemeyenler diğer dini ibadetleri yerine getirebileceklerini, ancak zekât vermek istemediklerini dile getirdiler. Hatta bunun için Medine'ye elçi gönderip Hz. Ebû Bekir ile anlaşmaya çalıştılar. Hz. Ebû Bekir onların teklifini kabul etmezken sahabilerin çoğu onlarla anlaşılmasının Müslümanlar açısından daha yararlı olacağı kanısındaydı. Hz. Ömer en azından bir yıllığına zekâtların alınmamasını önerdi ve bu şekilde halifeyi ikna etmeye çalıştılar.⁷⁷ Ancak o, zekât ödemezlerse kesinlikle savaşa gireceğini söyledi.⁷⁸ Anlaşılan zekât ödemek istemeyen kabileler zekâtı dini yükümlülük olarak görmüşlerdi. Hatta Hz. Ebû Bekir hariç Müslümanların hemen hepsinin de meseleye bu noktadan baktıkları anlaşılmaktadır. Oysa halife, zekâtı dini bir yükümlülüğün ötesinde merkezi otoriteye bağlılığın somut ifadesi olarak değerlendirmiştir. Nitekim ridde savaşları olarak isimlendirilen hadiselerin temelinde daha çok devlete zekât (vergi) ödeme veya ödeme hadisesinin yattığı görülür. Bir başka ifadeyle sorun daha çok siyasî ve ekonomik nedenlerle ilintilidir. Nitekim Hadramevt bölgesindeki Havlanlılarla ilgili bilgi veren Belâzurî, şu ifadeleri kullanmaktadır: 'Havlan kabilesi irtidat etti. Ebû Bekir onlar üzerine Ya'la b. Münye'yi gönderdi. Ya'lâ, zekâtlarını ödemeyi kabul edene kadar onlarla savaştı.'⁷⁹ Bu kayıttan da anlaşılacağı üzere, zekât devlete bağlılığın belirleyicisi olarak görülmüştür.

Hz. Ebû Bekir isyancı kabile temsilcileriyle görüşmesi hakkında halka bilgi verirken onlarla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Onlar tekliflerini kabul edeceğimizi ve kendileriyle barışacağımızı sandılar. Biz onların tekliflerini kabul edemedik. Barışın şartlarına riayet et-

⁷⁶ Vâkıdî, 20-21.

⁷⁷ Kûlaî, 38.

⁷⁸ Belâzurî, *Fütûh*, 136.

⁷⁹ Belâzurî, *Fütûh*, 150.

medikleri için aradaki anlaşmayı bozdular. Hazırlanıp silahlanınız.”⁸⁰ Şayet bu kayıt doğruysa halife, Hz. Peygamber zamanında gelip ona bağlanan ve bu bağlılığın bir gereği olarak zekât ödemeyi taahhüt eden kabilelerin onun vefatından sonra, bu sözlerini yerine getirmemelerini anlaşmayı bozmak olarak yorumlamıştır. Bir başka ifadeyle onlar siyasî otoriteye ödedikleri vergiyi vermeyerek ayrılıkçılık yaptıkları için halife onlardan zekât ödeme hariç hiçbir teklifi kabul etmeyeceğini söylemiştir. Halifenin bu tutumu Hz. Peygamber’in kurmuş olduğu siyasal düzenin bilincine vardığını ve bu meseleyi iyi idrak ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla onun almış olduğu kararların Müslümanlar için ne derece hayati önem taşıdığı ortadadır. Nitekim İbn Mes’ûd bu konuda yanıldıklarından söz ederken şu ifadeleri kullanmaktadır: “Allah Resulü’nün vefatından sonra şayet Allah başımıza Ebû Bekir’i nasip etmemiş olsaydı, biz öyle kararlar almıştık ki, az kalsın mahvolacaktık... Allah Ebû Bekir’i onlarla savaşmaya azmettirdi.”⁸¹

Zekât ödemek istemeyen kabilelerden Benû Abdi Menat’ın reisi Abdullah Leysi’nin taraftarlarına yaptığı konuşmada dile getirdiği hususlar Arap kabilelerinin peygamberden sonra hangi nedenlerle isyan ettiklerini, ne tür bir tecrübe yaşadıklarını ve niçin Hz. Ebû Bekir’e itaat etmek istemediklerini belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. O, halkına hitap ederken şunları söylemiştir: “Peygamber sağken ve aramızda bulunurken, ona boyun eğdik. Ey Allah’ın kulları! Ne diye Ebû Bekir’e boyun eğeceğiz. Muhammed öldükten sonra Ebû Bekir ona varis mi çıkacak?.. Vaktiyle sizin elçileriniz geri çevrilmediler mi? Siz (Ebû Bekir’i kast ederek) deve çobanının hilelerinden mi korkuyorsunuz? Sizden istenip onlara ödemediğiniz zekât malları bana hurma gibi yahut ondan daha tatlıdır.”⁸² Bu sözlerden anlaşılacağı üzere mesele daha çok ekonomik ve siyasî boyutludur. Dolayısıyla bu kabileler peygamberin vefatıyla birlikte yükümlülükten kurtulduklarını düşünerek vergi vermek istememişlerdir. Bu durum aynı zamanda onların mevcut siyasî otoritenin devam edeceğine dair henüz bir bilince sahip olmadıklarını da göstermektedir. Bir bakıma bu kabileler Hz. Peygamber ile ittifak yapmalarını Cahiliye döneminde yapılan kabile ittifakları (hulf, ahlaf) gibi algılamışlar ve onun vefatıyla birlikte bu ittifakın son bulduğunu düşünmüşlerdir.

Söz konusu kabileler hedeflerine ulaşmak için Medine’ye saldırdılar; ancak Hz. Ebû Bekir zamanında aldığı tedbirlerle bu saldırıları püskürttü. Bu gelişme hem Müslümanların moralini yükseltti hem de isyan etme eğiliminde olan kabilelerin durumlarını gözden geçir-

⁸⁰ Taberî, III, 223; ayrıca bkn. Külaî, 40.

⁸¹ Belâzürî, *Fütüh*, 137.

⁸² Taberî, III, 223.

melerine neden oldu. Nitekim bu kabilelerin bir kısmı galip gelecek tarafın lehine tavır belirlemek üzere gelişmeleri yakından takip etmekteydi. İlk saldırılar püskürtülünce birçoğu isyandan vazgeçip Müslümanların safında yer aldı. Onlar topladıkları zekât mallarını getirip Hz. Ebû Bekir'e teslim ettiler.⁸³ Ancak zekât vermemek için direnenler peygamberlik iddiasında bulunan ve belli güç odakları haline gelen kişi ya da kabilelerin yanında yer aldılar. Örneğin Gatafan ve Tayy kabileleri peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Tuleyha'nın etrafında toplandılar.⁸⁴ Tuleyha'nın önderliğini yaptığı Esed oğulları ile onlara destek olanların ileri gelenleri "Deve yavrusunun babasına (Ebû Bekir'e) biat etmeyeceğiz." diye kendi aralarında sözleştiler.⁸⁵ Görüldüğü gibi bir kısım kabileler iktisadî çıkarlar nedeniyle kolaylıkla isyana kalkışıp merkezî otoriteyi tanımak istememişler. Hatta bu maksatlarına erebilmek için gerektiğinde dinî söylemler de kullanmışlardır. Bazı kabileler ise kararsız bir şekilde gelişmelerin seyrine göre güç dengesinin üstün geleceği tarafta yer almak için hadiseleri yakından izlemişlerdir.

Esed, Gatafan ve Tayy kabileleri Cahiliye döneminde birbirlerinin anlaşmalıydı. Hz. Peygamberin vefatı üzerine onlar eski anlaşmalarına döndüler ve Hz. Ebû Bekir'e karşı ortak hareket ettiler.⁸⁶ Gatafanların Fezare kolunun reisi olan Uyeyne b. Hısn bu konuda şunları söylemektedir: 'Ben Esed oğulları ile aramızdaki ittifakın bozulduğundan beri, Gatafan yurdunun sınırlarını tanımıyorum. Ben Cahiliye çağında aramızda varolan ittifakı yenileyerek Tuleyha'ya yardım edeceğim. Allah'a yemin olsun kendi anlaşmamız ve müttefikimiz olan kabilenin peygamberine tabi olmayı, Kureyşli peygambere tabi olmaya tercih ederim.'⁸⁷ Ancak Uyeyne, Tuleyha'nın bir yalancı olduğunu anladıktan sonra ondan ayrıldı. Ardından Tuleyha da başarısız olunca gelişmeleri yakından izleyen Süleym ile Hevazınliler ve onların durumunda olan birçok kabile isyandan vazgeçti.⁸⁸ Görüldüğü üzere kabileler gelişmelere göre kolaylıkla tutum değiştirebilmişler ve birbiriyle çelişen farklı tercihlerde bulunmuşlardır. Her şeyden önce bu durum Hz. Peygamber sonrası Arap-İslâm toplumunun ne derece esnek bir zeminde bulunduğunu ve Müslümanların ne tür bir kritik süreçten geçtiklerini göstermektedir.

Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte Medine'ye bağlılığın sona erdiğini düşünen kabilelerin, Cahiliye devrinde aralarında yapılmış olan anlaşmalara dönmek istemeleri, daha çok iktisadî hesaplarla ilin-

⁸³ Taberî, III, 224.

⁸⁴ Vâkıdî, 31; Taberî, III, 225.

⁸⁵ Taberî, III, 229.

⁸⁶ Vâkıdî, 48-49; Belâzurî, *Fütûh*, 139, 141; Taberî, III, 230.

⁸⁷ Taberî, III, 230.

⁸⁸ Taberî, III, 229.

tili bir hadise görüntüsündedir. Zira onlar Medine'ye bağlı kalındığı sürece zekât ödemekle yükümlü olacaklarının bilincindeydiler. Dolayısıyla müttefik oldukları kabilelerle aralarında böyle bir ahitleşme söz konusu değildi. Haliyle eski kabile ittifaklarına dönmek onlar için daha çıkarıcıydı. Üstelik kendilerini zekât ödemekle yükümlü tutan bir idareye karşı boyun eğmektense eski anlaşmalarına dönmek daha mantıklı gelmişti. Her şeyden önce bu durum Arap kabilelerinin henüz İslâm'ın özünü ve zekât ödemenin gerekliliğini kavramadıklarını ortaya koymaktadır. İlginç olanı ise sadece bu kabileler değil, samimi Müslümanların bile neredeyse hepsinin Hz. Ebû Bekir'in onları zekât ödemeye mecbur tutmasının gerekliliğini idrak edememiş olmalarıydı. Az önce de değinildiği gibi onlar zekât ödemek istemeyen kabilelerle anlaşılmasından yanaydı.

Araplar'ın zekâtla ilgili düşüncelerini ortaya koyması bakımından Amr b. Âs ile Kurre b. Hubeyre arasında geçen diyalog dikkate değerdir. Rivayete göre Hz. Peygamber vefat edince Amr b. Âs görevli olduğu yerden ayrılıp Medine'ye gelirken Amr oğullarının şefi Kurre b. Hubeyre'ye misafir olmuştu. O sırada Kurre irtidat edip etmeme konusunda tereddüt içindeydi. Bu kabilenin birçok üyesi de aynı durumdaydı. Amr ayrılacağı zaman aralarında şu konuşma geçti:⁸⁹

Kurre: Efendi Araplar almış olduğunuz bu vergiden (zekât) dolayı sizden hoşnut değiller. Siz onları zekât vermekten muaf tutarsanız emirlerinizi yerine getirerek size itaat ederler. Bunu yapmazsanız Araplar'ın size itaat edeceklerini sanmıyorum.

Amr: Ey Kurre! Sen dinden mi döndün?

Kurre: Biz elbette sizi kendi yurdunuza göndereceğiz.

Amr: Sen bizi Arap kabilelerinin bizimle karşı karşıya gelecekleri vadinde bulunarak korkutmaya mı çalışıyorsun?

Vâkıdî'de yer alan kayıta o, Amr'a zekâtla ilgili şu sözü söylemişti: "Biz zekâtlarımıza İbn Ebî Kuhafe'den daha fazla hak sahibiyiz."⁹⁰ Daha sonra Kurre yakalanıp Medine'ye getirilmiş ve sorgulama sırasında ısrarla dinden dönmediğini söyleyince affedilmiştir.⁹¹

Peygamber sonrasında Arap kabilelerinin Medine'ye bağlı kalıp kalmama kararlarında siyasî, iktisadî, dinî nedenlerin yanı sıra, bireysel ve kabilevi çıkarların da önemli etkisi olduğu söylenebilir. Bağlılığını devam ettiren veya ayrılan kabilelerin birçoğunun tutumunda bu olguyu gözlemek mümkündür. Örneğin Temîm kabilesinin kolları arasındaki zekât amillerinin birbirleriyle olan hesapları, Hz. Ebû Bekir'e bağlı kalıp kalmamada etkili olmuştur. Konuyla ilgili ilginç bir

⁸⁹ Taberî, III, 231; Külaî, 85, 87-88; İbnü'l-Esir, II, 302.

⁹⁰ Vâkıdî, 48.

⁹¹ Vâkıdî, 54-55; Belâzurî, *Fütûh*, 141; Taberî, III, 231.

bilgi aktarılır. Bu bilgiye göre Temim'in kollarından olan Benü Amr'ın zekât amili Safvan b. Safvan, Hz. Ebû Bekir'e bağlılığını bildirmek için topladığı zekât mallarını Medine'ye getirdi. Onunla aynı bölgede görevli olan Sebre b. Amr ise sebebi belirtilmeyen bir nedenden dolayı onunla arası olmadığı için bir süre beklemede kaldı. Buna mukabil Temim'in diğer kolu olan Butun'da görevli zekât amili Kays b. Asım ile Ribab, Avf ve Ebnâ'nın görevlisi olan Zibrikân b. Bedr arasında öteden beri bir husumet vardı. Bu nedenle biri ne yaparsa diğeri onun tersini yapacaktı. Hz. Peygamber vefat ettiği zaman Kays, Zibrikân'ın ne yapacağını gözlemek için beklemeye başladı. Ancak onun ağırdan aldığını görünce büsbütün şaşırıldı. Hatta bu şaşkınlığını onun hakkında söylediği şu sözlerle dile getirdi: "İbn Ukaliyye beni meraktan çatlattı. Artık ne yapacağımı şaşırtdım. Ebû Bekir'e itaat edip zekât mallarını verirsem o, Sa'd oğullarının zekâtlarını göndermelerini engeller ve beni onlar arasında küçük düşürür. Göndermezsem bu sefer Ebû Bekir'e gidip beni kötüler." Neticede o, zekât mallarını göndermemeyi kararlaştırdı. Zibrikân ise sorumlu olduğu Ribab, Avf ve Ebnâ'nın zekâtlarını toplayıp Medine'ye getirdi. Halifenin huzuruna çıktığı zaman Kays ile ilgili şu sözleri söyledi: "Ben ahdimi yerine getirerek Allah Resulünün develerini teslim ettim. Zekât mallarını toplamakla görevli olanlar ise bunu yapmadılar."⁹² Kays ise daha sonra yaptığına pişman oldu. Üzerine Alâ b. Hadramî gönderildiği zaman bağlılığını göstermek için topladığı zekât mallarıyla onu karşıladı ve şu ifadeleri kullandı: "Ey iki arkadaş! Elçilik ederek Kureyş'e emanet mallarının takdim edildiğini haber veriniz."⁹³ Özellikle Temim kabilesinin kolları arasında yaşanan çıkar hesapları bazı kabilelerin gelişmelere göre tavır belirlemek için bir süre tereddüt içerisine çekilmelerine neden oldu. Hatta bu belirsizlikten faydalanan Yerbu' kolundan Ümmü Sadr es-Secâh adındaki bir kadın, peygamberlik iddiasıyla ortaya çıktı.⁹⁴

Zekât ödemek istemeyen kabile önderleri güç elde edebilmenin bir yolu olarak peygamberlik iddiasına başvurmuşlardır. Müseylime, Tuleyha ve Secâh bunun örnekleridir. Öte yandan gelişmeler oldukça kaygan bir zeminde seyrettiği için topluma yön verebilecek konumda olanlar ise kolayca saf değiştirebilmişler ya da çelişkili kararlar almışlardır. Örneğin Temim kabilesinde zekât amili olan Mâlik b. Nüveyre, bu kabilenin Yerbu' kolundan peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Secâh adındaki birisine kolaylıkla tabi olabilmıştır ya da Secâh başarılı olamayacağını görünce bir başka peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Müseylime'ye hemen tabi olabilmiş ve onun lehine çekilmiştir. Gerek Secâh'ın ortaya çıkışı gerekse Mâlik b. Nüveyre'nin

⁹² Taberî, III, 236-37.

⁹³ Taberî, III, 237.

⁹⁴ Taberî, III, 237.

onunla ortak hareket etmesi ve ardından vazgeçmesi her ne kadar dinî içerikli bir hareket gibi gözükse de daha çok siyasî ve iktisadî hesaplara yönelik bir girişim olarak görülebilir. Nitekim aralarındaki konuşmalarda sürekli Medine'ye bağlı olan kabileler veya bir başka peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Müseylime üzerine yürüyüp yağma ve çapul yapma hesapları üzerinde durmuşlardır. Mâlik, Hz. Muhammed'in vefat ettiğini öğrendiği zaman kabile mensuplarına, "Ey Hanzala oğulları! Mallarınızı istediğiniz gibi kullanabilirsiniz." diye seslenip onlardan zekât almayacağını söylemişti.⁹⁵ Aynı şekilde Secâh da taraftarlarına "Binek hayvanlarınızı yanınıza alın ve yağmaya hazırlanın." diye öğütte bulunmuştu.⁹⁶ Bu sözlerin arka planında daha çok ekonomik hesapların yattığı görülmektedir.

Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre Mâlik b. Nüveyre, Hz. Peygamber'in vefat ettiğini duyduğu zaman halkına şunları söylemiştir: "Ey Temîm oğulları, bildiğiniz gibi Abdullah'ın oğlu Muhammed vefatından önce zekâtlarınızı toplamak üzere beni görevlendirmişti. O şimdi öldü ve kendi yoluna koyulup gitti. Onun yerine birisi idareye gelecek. Artık mallarınızı hiç kimse istemeyecek ve sizler bu malları almaya sizden olmayanlardan daha fazla hak sahibisiniz."⁹⁷ Kûlâ'î ise, Mâlik'in konuşmasıyla ilgili şunları aktarmaktadır:

O adam (Hz. Muhammed) öldü. Şayet onun yerine Kureyş'ten biri geçip bizden zekât istemezse hep birlikte ona tabi oluruz. Sizler daha önceden mallarınızı başkalarına dağıtmıyordunuz. Aslında bu mallar sizindir ve buna en çok da siz hak sahibisiniz.⁹⁸

Bu sözlerden anlaşılacağı gibi isyancı kabilelerin veya kabile şeflerinin tavırlarını belirlemede en önemli hareket noktalarından birisi, Hz. Peygamber'e ödedikleri zekâtı ondan sonra gelecek kişiye ödemek istememeleridir. Buna ilaveten Medine'ye bağlı kalan kabilelere veya diğerleri üzerine saldırıp klasik Arap geleneği olan yağma ve çapul yapma hesaplarının isyanı tetikleyen bir başka unsur olduğu söylenebilir. Özellikle Secâh ile Mâlik b. Nüveyre arasında geçen konuşmalardan bu niyeti sezilmek mümkündür.

Secâh'a destek veren Mâlik b. Nüveyre başlattıkları girişimin başarısız olacağını anlayınca, yaptığına pişman oldu ve halka şunları söyledi: "Ey Yerbu' oğulları! Emîrlerimiz bizi bu dine davet ettiği zaman isyana kalkışıp halkı da bu dinden alıkoymuştuk. Fakat bu işte başarılı olamadık. Ben düşündüm ve onların işlerinin siyasî entrikalara başvurmadan yürümekte olduğunu gördüm. Bu nedenle siz on-

⁹⁵ Belâzurî, *Fütûh*, 143.

⁹⁶ Taberî, III, 238.

⁹⁷ Vâkıdî, *Ridde*, 58.

⁹⁸ Kûlâ'î, 93-94.

larla bu konuda mücadeleden vazgeçin.”⁹⁹ Gerek onun ortaya çıkışı gerekse başlattığı girişimden vazgeçmesi, mevcut kargaşadan faydalanma veya durumu kurtarmaya yönelik bir hareket izlenimi vermektedir. Zekât vermek istemeyen bir başka zekât amili Veki’ b. Mâlik¹⁰⁰ de yaptıklarından pişman olup topladığı mallarla üzerlerine gelmekte olan Hâlid b. Velid’i karşıladı. Hâlid ona neden isyan ettiğini sorunca, o şu karşılığı verdi: ‘Bizim Dâbbe kabilesinden alacak öcümüz vardı. Temimli kabileler arasında kargaşa yaşanınca bu fırsatı değerlendirip öcümüzü olmak amacıyla onlarla ittifak ettik.’¹⁰¹ Görüldüğü üzere kabileler arasında varolan kin ve ihtiraslar peygamber sonrası hayatta tekrar gündeme gelip birçok kabilenin farklı tercihlerde bulunmalarına neden olmuştur.

Arap kabileleri arasında patlak veren irtidat veya isyan hadiseleri siyasi ve iktisadi kaygıların yanı sıra kabile içi veya kabileler arası dengelerle de ilintilidir. İrtidat ve isyan girişimi peygamberin vefat etmesiyle birlikte doğal bir süreç olarak algılanmıştır. Nitekim Tihame bölgesinde oturan ve başıboş kalabalıkların oluşturduğu Akk ve Ehabış gibi topluluklar Hz. Peygamber’in vefatını Medine’den ayrılma süreci olarak algılamışlardır.¹⁰² Buna mukabil Necran’da oturan Hıristiyanların isyan etmeyip Hz. Ebû Bekir ile anlaşma yenilemeleri dikkat çekicidir.¹⁰³ Hatırlanacağı gibi Necranlılar Hz. Peygamber’e gelip bir anlaşma yapmışlar ve bu anlaşmaya göre onlar belli bir vergi ödeyip kendi dinî, siyasi ve sosyal hayatlarını aynı şekilde sürdürmüşlerdi.¹⁰⁴ Oysa putperest Arap aşiretleri Hz. Peygamber ile anlaşma yaptıkları zaman onun hem peygamberliğine hem de siyasi idaresine tabi olmuşlardı. Bir başka ifadeyle artık kendi bireysel veya kabile tercihlerine göre değil merkezi otoritenin isteklerine göre hayatlarını şekillendirmekle karşı karşıya idiler. Oysa Necranlılar mevcut anlaşmalarını yenileyip kendi siyasal hayatlarını sürdürebilme imkânına sahiptiler. Muhtemelen bu nedenle herhangi bir reaksiyon göstermeyip anlaşmalarını yenilemişlerdi. Ancak Arap aşiretlerinin böyle bir tercih hakkı söz konusu değildi. Belki de bu nedenle onlar Hz. Peygamber ile yaptıkları ittifakı bir bakıma Cahiliye dönemindeki kabileler arası ittifaka benzetip onun hayatıyla sınırlı görmek istemişlerdi. Dolayısıyla o, vefat edince ittifakın kendiliğinden son bulduğunu düşünerek eski kabile hayatlarına dönmek istemişlerdir. Bu durum onların belli bir siyasi otorite çatısı altında kurumsal bir organizasyonla yönetim ya da yönetilme bilincinden yoksun oldukları-

⁹⁹ Taberî, III, 241.

¹⁰⁰ Bu şahıs Temim kabilesinin bir kolu olan Mâliklerin zekât amili olarak görevlendirilmişti. Taberî, III, 236.

¹⁰¹ Taberî, III, 241.

¹⁰² Taberî, III, 265.

¹⁰³ Belâzurî, *Fütûh*, 94.

¹⁰⁴ Belâzurî, *Fütûh*, 90, 91, 93; Taberî, III, 265.

nın somut bir göstergesidir. Onların Hz. Ebû Bekir'e itaat etmek istemeyişlerinin muharriki kuşkusuz ödedikleri vergiyi (zekâtı) Hz. Peygamber'in hayatıyla sınırlı görmek istemeleridir. Nitekim Temim kabilesinde görevli zekât amili Zibrikân b. Bedr ile Akra' Hz. Ebû Bekir'e gelip toplanan zekâtların yöre halkına dağıtılması durumunda kavimlerinden hiç kimsenin dinden dönmeyeceğini söylemişlerdir.¹⁰⁵

Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre Temimliler isyan etme eğilimine girince Zibrikân b. Bedr onlara nasihatlerde bulunup Hz. Muhammed'in vefat ettiğini, yerine Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiğini, onun isyan eden kabileler üzerine Hâlid b. Velid'i gönderdiğini söyleyerek onları kararlarından vazgeçirmeye çalıştı. Ancak içlerinden birisi çıkıp "Biz kendi sadakalarımıza (zekât) Ebû Bekir'den daha öncelikliyiz. Biz onları toplayıp Muhammed'e götürmen için sana teslim etmiştik. Ancak şimdi o kendi yoluna koyulup gitti. Dolayısıyla mallarımızı bize ver." diye çıkıştı.¹⁰⁶ Bu sözler iktisadî kaygıların ne derece egemen olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bunların yanı sıra bazı kabilelerin isyan etmelerinin arka planında eski kabile inançlarını devam ettirme tutkusunun yattığından söz edilebilir. Örneğin Has'am kabilesinin isyan etmesinin en önemli nedeni kendi yurtlarında bulunan Zülhalasa putunun yıktırılmasını hazmedememeleridir. Dolayısıyla onlar Hz. Peygamber vefat edince isyan etmişlerdir.¹⁰⁷ Anlaşılan irtidat ve isyan için her kabilenin kendi beklentileri ya da memnuniyetsizliklerine göre gerekçeleri söz konusuydu.

IV

Görünen o ki, peygamber sonrası hayata intibak sürecinde özellikle hilafet konusunda ciddi tartışmalar yaşanmış ve kabileler arasında değişik hesaplar yapılmıştır.¹⁰⁸ Ancak Hz. Ebû Bekir'in sergilediği tutum bu problemi büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. O, karşısında önemli sorunlar olmakla birlikte, kararlı ve yapıcı bir politika izleyip başlangıçta kendisine muhalif olanların tutumlarının yumuşamasını sağladı. İdarî konularda duygusal hareket etmeyip Resulüllah'ı örnek alması Müslümanların peygamber sonrası hayata intibaklarını kolaylaştırdı. Hz. Peygamber'i kast ederek 'O ne yaptıysa Allah'ın izniyle ben de aynısını yapacağım.'¹⁰⁹ sözleriyle onun yolundan gideceğini açıkça ortaya koydu ve bir bakıma çıkarıcı siyasete pirim vermeyip Müslümanların bu süreci kısa sürede atlattıklarında başrol oynadı.

¹⁰⁵ Taberî, III, 240.

¹⁰⁶ Vâkıdî, 39-40.

¹⁰⁷ Taberî, III, 266.

¹⁰⁸ Bkn. Vâkıdî, 21-22.

¹⁰⁹ Taberî, III, 202.

Öte yandan her ne kadar dinî, siyasî ve kabilevi dürtülerin isyanda egemen olduğu söylene de, en önemli tetikleyici unsurun Kureyş'e zekât ya da vergi ödememe düşüncesinin hayli aşırı olduğu anlaşılmaktadır. Arap aşiretlerinin isyan etmelerinin nedenlerini anlamak için onların iktisadi kaygılarını göz ardı etmemek gerekir. Özellikle çölün kısıtlı imkânlarında daha çok yağma ve çapul ekonomisine dayalı bir sosyal yaşamda, elde bulunan ekonomik değeri başkalarıyla paylaşmama isteği doğal karşılanabilir. Üstelik belli bir siyasî idare altında yaşamaya alışmamış veya böyle bir tecrübesi bulunmayan aşiretlerin bu tutumunu anlamak çok da zor değildir. Kaldı ki, bu durum henüz Müslümanlar tarafından da tam olarak idrak edilememiştir. Hatta bu bağlamda Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in oluşturduğu siyasal toplumun gerçekliğini kavramada yalnız kalmıştır da denilebilir. Nitekim onun haricindeki herkes zekât ödemek istemeyen kabilelerle anlaşmaktan yana görüş beyan etmişlerdir. Hatta bu konuda başta Hz. Ömer olmak üzere bazı yakın çevresi onu ikna etmeye çalışmışlardır.¹¹⁰ Bu süreç göz önüne alındığında peygamber sonrası hayata intibakta Hz. Ebû Bekir'in İslâm toplumu için önemli bir rol oynadığı ortadadır. Nitekim Suyûtî, onun konumuna dikkat çekerek onun peygamberler kadar önemli bir görev üstlendiğini söylemektedir.¹¹¹

Görüldüğü kadarıyla peygamber sonrası hayata intibakın önemli sorunlarından birisi zekât ödeyip ödememe meselesidir. Arap kabilelerinin çoğu Hz. Peygamber ile anlaşma yaptıklarını, ona zekât ödemeyi taahhüt ettiklerini, onun vefat etmesi üzerine mevcut anlaşmanın kendiliğinden sona erdiğini; dolayısıyla ona ödedikleri vergiyi ödeme yükümlülüklerinin kalmadığını düşünmekteydiler. Bu durum aynı zamanda İslâm'ın erken dönemindeki zekât uygulamasıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Bir bakıma Araplar zekât ödemeyi dinî bir yükümlülük görüp siyasî bir zorunluluk olarak algılamamışlar ya da, peygamberin hayatıyla sınırlı görmüşlerdir. Bu itibarla peygamber vefat edince diğer dinî görevleri yerine getirebileceklerini, ancak zekât ödemeyeceklerini belirtmişlerdir. Bir başka ifadeyle bu görevden muaf tutulmak istemişlerdir. Hatta bu kanaatlerini dile getirmek için Hz. Ebû Bekir'e elçi göndermişlerdir. Hz. Ebû Bekir ise onların zekât ödememe tekliflerini siyasî bir mesele olarak görmüş ve bu doğrultuda kararlar almıştır. Ancak onun bakış açısı zekât ödemek istemeyen kabilelerden ve aynı zamanda etrafındaki Müslümanlardan farklıdır. O, ödenen zekâtı siyasî bağlılığın somut belirtisi olarak görüp kararlarını bu doğrultuda alırken birçok Müslüman meseleyi onun bakış açısıyla değerlendirmemiştir.

¹¹⁰ Vâkıdî, 31-32; Suyûtî, 74-75.

¹¹¹ Suyûtî, 60.